

УДК 316.61-053.4-056.26

СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНОЇ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ

Черних Л.А., к. психол. н.,
ПСИХОЛОГ-КОНСУЛЬТАНТ

У статті розглядається проблема соціальної адаптації дітей дошкільного віку з порушенням зору, слуху та мовлення. Виявлено недостатню вивченість цієї проблеми в науковій психологічній літературі. Підкреслено важливість соціальної адаптації дітей дошкільного віку з особливими потребами до сучасного соціуму. Розроблено структурно-функціональну модель соціальної адаптації дошкільників з особливими потребами, яка допоможе дітям цієї категорії не тільки пристосуватися до сучасних реалій, а й успішно інтегруватися в них.

Ключові слова: соціальна адаптація, модель соціальної адаптації, особливі потреби, дошкільники з порушенням зору, слуху, мовлення.

В статье рассматривается проблема социальной адаптации детей дошкольного возраста с нарушением зрения, слуха и речи. Выявлена недостаточная изученность этой проблемы в научной психологической литературе. Подчеркнута важность социальной адаптации детей дошкольного возраста с особыми потребностями в современном социуме. Разработана структурно-функциональная модель социальной адаптации дошкольников с особыми потребностями, которая поможет детям данной категории не только приспособиться к современным реалиям, но и успешно интегрироваться в них.

Ключевые слова: социальная адаптация, модель социальной адаптации, особые потребности, дошкольники с нарушением зрения, слуха, речи.

Chernykh L.A. STRUCTURAL-FUNCTIONAL MODEL OF SOCIAL ADAPTATION OF PRESCHOOL CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS

The article deals with the problem of social adaptation of children of preschool age with visual, hearing and speech impairment. The insufficient study of this problem in the scientific psychological literature is revealed. The importance of social adaptation of children of preschool age with special needs to modern society was emphasized. The structural-functional model of social adaptation of preschool children with special needs has been developed, which will help children of this category not only adapt to modern realities, but also successfully integrate with them.

Key words: social adaptation, model of social adaptation, special needs, preschool children with visual, hearing, speech impairment.

Постановка проблеми. У наш час економічних, політичних, соціальних змін сучасного суспільства необхідно відповідати фізично й психологічно нововведенням, швидко адаптуватися до мінливих умов життя, зберігаючи оптимальний психофізичний баланс між організмом і середовищем. Причому швидко адаптуватися до сучасних реалій повинні не тільки діти з нормальним психофізичним здоров'ям, але й діти з особливими потребами, з певними вадами розвитку, зокрема з порушеннями зору, слуху, мовлення. Їм доводиться особливо нелегко не тільки долати наслідки вродженої або набутої аномалії, але й задіяти компенсаторні механізми пізнавальної, емоційно-вольової, комунікативної, мотиваційної, особистісної сфери.

Дорослі, які займаються психокорекцією порушень, зобов'язані знати, як допомогти дошкільникові з особливими потребами адаптуватися до сучасних умов соціуму. Для цього необхідно виробити певний алгоритм дій, модель з огляду на особливості

дитини та компоненти соціальної адаптації для дітей цієї категорії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Соціальну адаптацію дитини досліджує багато вчених. Серед досліджень превалюють роботи про адаптацію молодших школярів до школи (Л.М. Уварова, Л.А. Венгер, Л.І. Божович, М.І. Лісіна, Г.І. Капчеля, О.О. Смирнова, А.М. Леушина, Л.Є. Журова, Н.С. Денисенкова, Р.С. Буре, К.А. Клімова, Е.В. Штimmer та інші [9]), дошкільників – до дитячого садка (Н.М. Аксаріна, Н.Д. Ватутіна, І.А. Малашахіна, А.І. Мишкіс, Р.Б. Тонкова-Ямпольська та інші), роботи про розвиток мовлення дошкільника як засобу соціальної адаптації (Л.С. Волкова, А.І. Захарова, В.В. Лебединський, П.А. М'ясоїд, З.А. Репіна, Л.М. Шипіцина [1]) та інші. Але досліджень із формування соціальної адаптації дошкільників з особливими потребами до навколишнього середовища недостатньо.

Постановка завдання – розробити структурно-функціональну модель соціаль-

ної адаптації дітей дошкільного віку з особливими потребами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оригінальну модель формування соціальної компетентності та її складової – соціальної адаптації дітей з обмеженими можливостями здоров'я – розробили В.М. Огаренко та Ж.Д. Малахова [5], основними провідниками якої є соціальні інститути (сім'я, сусідство, дошкільні й шкільні заклади), посередники (батьки, брати, сестри, інші родичі, ровесники, наставники), культура (соціально-територіальні спільноти, етнос, раса, нація, релігія, мистецтво).

Представлені в моделі соціальні інститути, на погляд дослідників, здійснюють соціокультурний, нормативний та інформаційний впливи, спрямовані на формування базових цінностей, орієнтацій, установок, знань, умінь, навичок, почуттів. Завдяки цьому набуваються соціалізаційні навички, формуються зачатки соціальної компетентності. Основними засобами її формування виступають діяльність (навчання, гра, праця), спілкування (обмін інформацією, взаємодія між індивідами, сприйняття іншої особистості), самосвідомість (формування самооцінки, осмислення соціальних ролей) [8].

Польські дослідники Т. Жулковська та З. Скорний пропонують модель соціалізації особистості з обмеженими можливостями здоров'я як складову соціальної адаптації, основним провідником якої є мотивація. Вони вважають, що така модель орієнтує вихованців на соціально виправдані дії. У навчально-виховній роботі вони рекомендують сконцентрувати увагу на таке: оцінювання групи, яка здійснює вплив на формування культури, з погляду того, наскільки цей вплив має конструктивний характер; визначення мотивації діяльності, в основі якої психологічні фактори відіграють провідну роль у стимулюванні учнів до дії на користь інших; виявлення факторів, які обмежують психічні та фізичні можливості дошкільників у виконанні дій для задоволення потреб інших людей [2].

На думку О.Л. Позднякової, коли дії особистості спрямовуються тільки на користь суспільства та не набувають особистісної значущості, підвищувати мотивацію дуже складно. Кожна дія мусить бути соціально зумовлена та особистісно значуща. Тільки в цьому разі можна активізувати потенційні внутрішні резерви дитини, мотивувати прагнення до самореалізації, до позитивного спілкування й позитивного ставлення до інших, до глибокого осмислення всього, що її оточує та що вона робить чи збирається робити. З цього погляду модель соціалізації, розроблена З. Скорним, є

неповною, оскільки в ній враховано лише зовнішні ресурси: оцінювання груп, до яких входить старший дошкільник, тобто соціального оточення; мотивація діяльності з погляду на те, наскільки передбачувані їхні дії, заважають чи не заважають навколишнім людям. Водночас не врахована активна позиція самої особистості [8].

З.Н. Кісаєва, розробляючи модель адаптації дошкільників із порушеннями зору, зазначає, що діти дошкільного віку з порушеннями зору успішно адаптуються в навколишньому просторі, взаємодіючи зі здоровими однолітками. На характер цих взаємодій впливають вікові, індивідуальні, фізичні, інтелектуальні особливості тощо. Всяка модель адаптації дошкільників із порушеннями зору припускає, за твердженням З.Н. Кісаєвої, що дитина з вадами зору, вливаючись у соціокультурний простір, стає його частиною. Звідси вся її діяльність спрямовується на сприйняття соціального простору, в якому живе сама дитина та її найближче оточення (батьки, брати, сестри, дідусі та бабусі). Засвоєння дитиною соціального оточення протікає через систему її взаємовідносин, а також через різні види діяльності. Середовище може за певних умов виступати як умова розвитку потенційних можливостей особистості дитини. Глибоке знання аспектів взаємодії середовища та особистості дає змогу психологу повноцінно керувати цим процесом, сприяючи соціальному формуванню особистості дошкільників із порушеннями зору.

З.Н. Кісаєва констатує, що особливості психофізичного розвитку дошкільників із порушеннями зору, тяжкість обмеження їхньої життєдіяльності, вікові особливості обумовлюють специфіку організації, змісту, методів їх адаптації в процесі виховання та навчання. Зміст компенсаторно-адаптаційної роботи спрямовано в дошкільному навчальному закладі на корекцію психофізичного розвитку особистості, створення компенсаторного та соціально-адаптаційного способів діяльності в навколишньому середовищі. Це виражається в поєднанні освітньої та корекційної роботи, організації щадного режиму, реалізації методик, спрямованих на корекцію індивідуального розвитку з урахуванням особистісного потенціалу дошкільника [4].

О.Л. Зверева доводить, що сучасна розвиваюча модель адаптації дошкільників із порушеннями зору в соціокультурному просторі, змінюючи характер своїх зв'язків із сім'єю, іншими інститутами, з усім соціокультурним середовищем, допомагає формувати емоційно-позитивне ставлення та

довіру до навколишнього світу [3]. Знайомство з іншим середовищем для багатьох дітей є емоційно-стресовою ситуацією, під якої змінюється звичний стереотип, зростає емоційна напруга, у цих умовах психологу важливо брати до уваги особливості дошкільників із порушенням зору, умови адаптації в соціокультурному середовищі, які виключають можливість виникнення додаткових психотравмуючих ситуацій.

Л.І. Плаксіна, І.В. Новичкова, Л.І. Солнцева та інші вчені звертали увагу на захист нервової системи дітей із патологією зору, а саме: на організацію раціонального гнучкого режиму дня, динамічної години, а в період адаптації – мінімальну кількість нової навчальної інформації; впровадження сучасних форм навчання, які забезпечують умови для самостійної ігрової діяльності дошкільника та достатнє перебування на свіжому повітрі [6; 7].

Соціальна безпека забезпечується спеціальною соціально-психологічною роботою із формування стійкого дитячого співтовариства, нормалізації життєдіяльності, а також відходом від авторитарного стилю керівництва в діяльності дітей і спілкування з ними. Забезпечення безпеки таких дітей є одним з основних напрямів соціально-психологічної концепції адаптації дошкільника з порушенням зору.

Успішно сформувані навички безпечної поведінки можна лише в тому разі, якщо сам дошкільник із порушенням зору відчуває себе в безпеці, захищеності, відчуває позитивні емоції, які є умовою успішного формування мотивації до ознайомлення із соціокультурним простором і за якими можна судити про результати адаптації в соціумі. Інакше кажучи, організація атмосфери психологічного комфорту та емоційного благополуччя є неодмінною умовою, за якої можливе забезпечення психічної та соціальної безпеки слабозорих дітей [4].

У дітей із порушенням слухової функції велике значення для адаптації їх у соціумі має розвиток мови. У наукових дослідженнях (Р.М. Боскіс, І.М. Гілевич, А.Г. Зікеєв, С.А. Зиков, К.Г. Коровін, Л.П. Носкова, Л.І. Тигранова, К.І. Туджанова та інші вчені) підкреслюється значення активізації мовленнєвої діяльності для гармонійного психофізичного й особистісного розвитку осіб із порушенням слухом, успішної подальшої адаптації та соціалізації їх у суспільстві. У роботах Л.В. Андреевої, Т.С. Зикової, О.А. Красильникової, Л.П. Назарової, М.І. Нікітіної визначено значущість підвищення ефективності процесу навчання та виховання, максимального використання можливостей мовного середовища. При

цьому беруться до уваги загальні закономірності та особливості сприйняття мови, наслідувальна здатність і прагнення до активної та результативної дії (Р.М. Боскіс, Л.С. Виготський, С.А. Зиков, Б.Д. Корсунська, Е.І. Леонгард та інші науковці).

Повноцінний розвиток слухової функції є міцною основою слухозорової бази вдосконалення всіх сторін усного мовлення, зокрема навичок його сприйняття. Завданням роботи з розвитку сприйняття мови на слух є формування вмінь і навичок сприймати мовний матеріал як за допомогою звукопідсилюючої апаратури різного типу, так і без неї. За таких умов на основі розвиненої слухової функції підвищується якість звуковимовлювального боку усного мовлення, удосконалюються комунікативні навички, що сприяє соціальній адаптації дитини дошкільного віку з порушенням слуху.

Дотепер створена цілісна система формування (розвитку) усного мовлення та слухового сприйняття у глухих, слабочуючих дітей як одного з важливих чинників повноцінного розвитку особистості, найбільш повної адаптації в суспільстві. Принципово важливе значення надається ранній діагностиці порушень слуху (з перших місяців життя), ранньому початку спеціальної корекційно-розвивальної роботи.

Однією з важливих умов навчання (розвитку) усного мовлення у глухих, слабочуючих дітей, підвищення ефективності освітнього процесу загалом і подальшої соціалізації та адаптації є розвиток мовного слуху, який формується/розвивається в процесі спеціального тренування слухової функції за використання звукопідсилюючої апаратури [10].

Адаптація дитини є і процесом, і результатом засвоєння нею досвіду спілкування, стереотипів поведінки, спільної ігрової та навчальної діяльності. Отже, адаптація відбувається в процесі спілкування та спільної діяльності. Відставання в розвитку поставить дитину в невідгдане становище, порівняно з однолітками, а переживання у зв'язку з цим можуть призвести до нервового перенапруження та зриву.

У психологічній практиці важливе значення має врахування особливостей процесу адаптації дитини до нових умов її життя та діяльності під час вступу в громадські навчально-виховні заклади, під час входження у новий колектив. Мова відіграє велику роль у соціальній адаптації старшого дошкільника. Мова і мовлення традиційно розглядалися в психології, філософії та педагогіці як вузол, у якому сходяться різні лінії психічного розвитку: мислення, уява,

пам'ять, емоції. Мова є найважливішим засобом людського спілкування, пізнання дійсності, яка служить основним каналом залучення людини до цінностей духовної культури, а також необхідною умовою виховання та навчання.

Дошкільний вік – це період активного засвоєння дитиною розмовної мови, становлення та розвитку всіх сторін мовлення: фонетичної, лексичної, граматичної. Повноцінне володіння рідною мовою в дошкільному дитинстві є необхідною умовою вирішення завдань розумового, естетичного та морального виховання дітей. Чим раніше буде розпочато навчання рідної мови, тим вільніше дитина буде нею користуватися надалі, а отже, їй легше буде спілкуватися з однолітками й адаптуватися в соціальному середовищі.

Розглянувши низку праць різних учених із питань вивчення особливостей соціальної адаптації дітей із недорозвиненням мовлення (Л.С. Волкова, А.І. Захарова, В.В. Лебединський, П.А. М'ясоїд, Г.А. Рєпіна, Л.М. Шипіцина), ми дійшли висновку, що, незважаючи на значний інтерес дослідників до проблеми соціальної адаптації дітей цієї категорії, накопичені дотепер дані в цій галузі, на жаль, фрагментарні [1, с. 3–6]. Тому створення моделі соціальної адаптації дітей з особливими потребами (з порушенням зору, слуху, мовлення) є нагальною потребою.

Зважаючи на багатокомпонентність соціальної адаптації та особливості розвитку старших дошкільників із порушенням зору, слуху, мовлення, було розроблено структурно-функціональну модель соціальної адаптації дошкільників з особливими потребами. Ми вважаємо, що ця модель повинна містити такі складові: соціально-комунікативна, особистісно-оцінна та нейропсихологічна.

У свою чергу *соціально-комунікативна складова* має два компоненти:

1) *соціальний компонент*, до якого входять пристосування до зовнішніх вимог і соціальних умов; соціальна роль, соціальний статус; соціальні настанови, особистісні смисли, соціальна ідентичність; рівень соціалізації (соціальна компетентність); засвоєння соціальних відносин; відповідний соціальним обставинам стиль поведінки;

2) *комунікативний компонент*, до якого належать уміння встановити та підтримати комунікативний контакт; уміння безконфліктного спілкування; адекватне ставлення до позитивних і негативних комунікативних ситуацій; взаєморозуміння в групі (симпатії або антипатії до членів групи); контактність, доброзичливість; комунікативні знання, уміння та навички; емпатійне взаєморозуміння.

Особистісно-оцінна складова також має два компоненти:

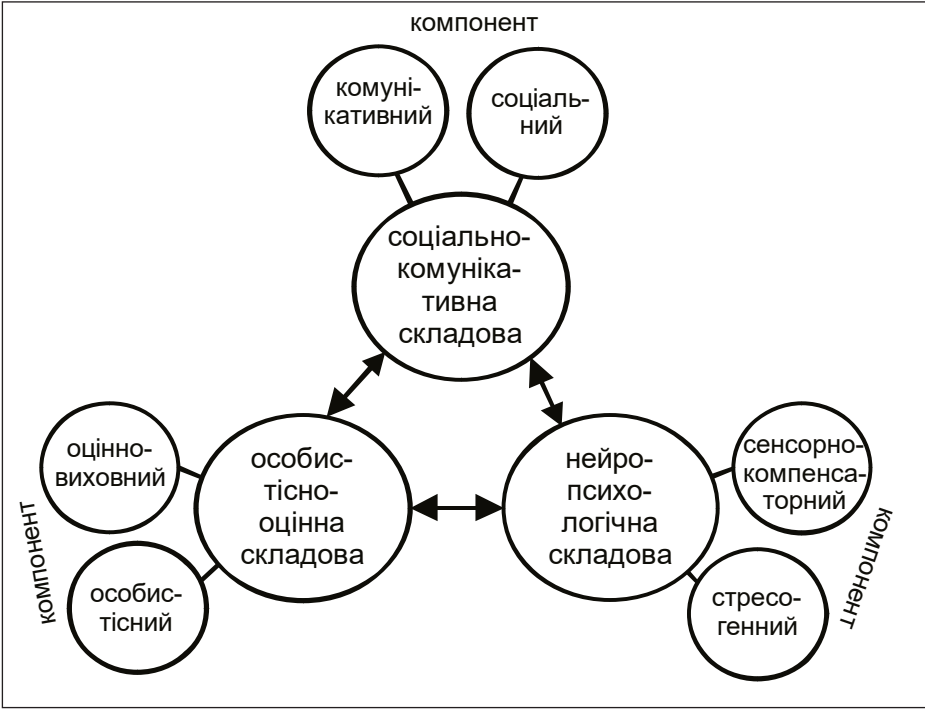

Рис. 1. Структурно-функціональна модель соціальної адаптації дітей дошкільного віку з особливими потребами

1) *особистісний компонент*, до складу якого входять світогляд (переконавання, погляди, інтереси, схильності); самосвідомість (самовизначення, самоствердження, самооцінка, Я-концепція); статево-рольова ідентифікація; індивідуально-типологічні особливості (темперамент, характер, здібності, спрямованість особистості); пізнавальна сфера (інтелектуальна); мотиваційно-вольова сфера (мотиви, потреби, бажання, потяги); емоційно-вольова сфера (емоції, почуття, вольовий контроль, вольова регуляція, вольова дія); розуміння своїх і чужих емоцій та управління ними (емоційний інтелект);

2) *оцінно-виховний компонент*, до якого належать моральні цінності, норми; культурні ідеали; етичні норми; стиль виховання; рівень засвоєння дітьми предметно-практичних навичок; рівень засвоєння взаємовідносин з однолітками та дорослими; рівень розвитку провідної діяльності, моторної сфери; цінність сім'ї та сімейних взаємовідносин; емоційна залежність від матері.

Нейропсихологічна складова також містить два компоненти:

1) *сенсорно-компенсаторний компонент*, до якого входять інтелектуальна компенсація (уваги, пам'яті, мислення, сприйняття, уяви, уявлення); особистісна компенсація (самооцінка, Я-концепція, самосвідомість тощо); соціальна компенсація (спілкування, соціальна роль, соціальна корисність, соціальна привабливість, соціальна необхідність); психологічна готовність до школи (інтелектуальна, мотиваційна, особистісна);

2) *стресогенний компонент*, який містить емоційну реакцію на стресову подію (трижовність, агресивність, страх, фобії, психологічні захисти – переміщення, ідентифікація, проєкція, фантазія, регресія, апатія, компенсація, фіксація, раціоналізація, придушення); усвідомлення дитиною своєї несхожості на інших через порушення зору, слуху, мовлення; родинні негаразди та їхній вплив на дитину (переїзд, розлучення батьків, від'їзд одного з батьків, зміна місця проживання тощо). Усі вищезазначені складові та їхні компоненти відображено на рис. 1.

Тож для отримання в дитини дошкільного віку з особливими потребами високого рівня соціальної адаптації необхідно сформувані базові компоненти вищезазначеної моделі.

Висновки з проведеного дослідження. Проведене дослідження виявило недостатню наявність моделей соціальної адаптації дошкільників з особливими потребами та їхніх компонентів у працях дослідників. Тому було виділено складники соціальної адаптації дітей дошкільного віку з порушенням зору, слуху, мовлення та створено структурно-функціональну модель соціальної адаптації дошкільників з особливими потребами для полегшення їх пристосування до умов соціуму й інтеграції в нього.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бережная О.Н. Развитие речи старшего дошкольника как средство социальной адаптации: дисс. ... к. пед. н.: спец. 13.00.01. Ставрополь, 2005. 185 с.
2. Жульковская Т. Социализация людей с ограниченными интеллектуальными возможностями / Пер. с польск.; под ред. и с предисл. А.И. Ковалевой, В.А. Лукова. М.: Социум, 2001. 208 с.
3. Зверева О.Л. Работа детского сада с молодой семьей. М., 1990. 43 с.
4. Кисаева З.Н. Особенности адаптации дошкольников с нарушениями зрения в социокультурном пространстве Крайнего Севера: дисс. ... к. пед. н.: спец. 13.00.02. М., 2004. 171 с.
5. Огаренко В.Н., Малахова Ж.Д. Социология молодых групп: учеб. / Пер. с укр. Запорожье: ГУ «ЗИГМУ», 2002. 306 с.
6. Особенности психологической помощи детям с нарушениями зрения в дошкольном учреждении / Сост.: Н.Л. Анисимова, И.В. Новичкова, Л.И. Солнцева. М.: Логос, 2001. 96 с.
7. Плаксина Л.И., Григорян Л.А. Содержание медико-психологической помощи в дошкольном учреждении для детей с нарушением зрения. М.: Город, 1998. 56 с.
8. Позднякова О.Л. Формування соціальної компетентності учнів з обмеженими можливостями засобами проектної діяльності: дис. ... к. пед. н.: спец. 13.00.03. К., 2010. 188 с.
9. Уварова Л.Н. Психологическая подготовка дошкольников как фактор их адаптации к школе: дисс. ... к. психол. н.: спец. 19.00.07. Самара, 2000. 124 с.
10. Файтарон М. Развитие слуховой функции у лиц с нарушениями слуха: автореф. дисс. ... к. пед. н.: спец. 13.00.03 – «коррекционная педагогика (сурдопедагогика)». М., 2012. 19 с.